

ΠΟΤΟΝΙΜΟΛΟΓΙΑ

Н. М. Бербер

УДК 81'373.21

**ТОПОПОЕТΟΝΙΜ ЯК ЗАСІБ ОБРАЗНОСТІ
У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ
МАРІЇ МАТІОС**

Реферат. У статті проаналізовано образні властивості топопоетонімів у художньому дискурсі Марії Матіос, особливості структури конструкції із конотонімами. Розглядаючи топопоетнім як згорнутий ментальний текст, виділено групу логоепістем – топонімів із цінним національно-культурним, лінгвокраїнознавчим сегментом. Відмічено властивість онімів трансонімізуватися і переходити в апелятиви.

Ключові слова: топопоетонім, конотативний онім, топонім, апелятив, образні засоби.

Антропоцентрична парадигма, що є панівною на сучасному етапі наукових досліджень, передбачає вивчення наукових об'єктів крізь призму людської свідомості. Відповідно сутність топонімії полягає в опосередкованому зв'язку між топонімом і географічним об'єктом, позначеним ним. Так, у межах тексту топоніми функціонують не лише як маркери просторового континууму, а й як фіксатори історико-культурної інформації. На нашу думку, топонімічний простір твору, експлікуючи мовну свідомість письменника, його ментальність, є релевантною ознакою авторської ідіостилі.

Вивчення топоніма як компоненту образних засобів знаходимо у фундаментальних ономастичних дослідженнях (В. Д. Беленька, В. І. Болотов, Ю. О. Карпенко, О. Ю. Карпенко, О. К. Матвеев, В. А. Ніконов, А. В. Суперанская, А. Gardiner та ін.), у роботах з теорії образності (Е. С. Азнаурова, Н. Д. Арутюнова, С. М. Мезенін, В. К. Харченко та ін.). Досліджуються функції топоніма у мові і мовленні, особливості метафоричного і метонімічного перенесення на основі топоніма (С. В. Перкас, Д. І. Руденко). Значна увага приділяється вивченню структури значення топоніма (Є. С. Отін, В. М. Калінкін, В. Ю. Кання, Т. М. Вінтонів, Г. П. Лукаш, К. М. Ірісханова, С. В. Перкас, Н. К. Ітченко, О. А. Варганова, І. Е. Ратнікова, М. Е. Рут та ін.). Конотативний компонент лексичного значення слова на матеріалі власних назв виявив і зробив предметом аналізу проф. Є. С. Отін (вчення про конотонім). Учень і послідовник Є. С. Отіна проф. В. М. Калінкін став досліджувати формування поетонімів – власних назв (зокрема топонімів), які втрачають локальну і взагалі будь-яку конкретику, абсолютизуючи конотативний компонент, тобто розглядав конотоніми як базу поетонімії: “конотонім – явище мови, поетонім – феномен художнього мовлення” [5, с. 202]. Проф. А. С. Зеленько розрізнув денотативний і конотативний компоненти у структурі лексичного значення слова, зауважив щодо співвідношення їх в апелятивах та онімах. Н. Д. Арутюнова відносла конотоніми до псевдоідентифікацій у складі власних імен.

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що воно перебуває у площині сучасних пошуків в галузі літературної ономастики, лінгвокультурології та прагмалінгвістики щодо проблем образності в цілому та до вивчення топонімів у складі образних засобів зокрема. Аналіз вітчизняних і зарубіжних джерел виявив відсутність дослідження топопоетоніма як образного засобу в прозовому дискурсі Марії Матіос, що визначило наукову новизну представленої розвідки. Мета дослідження – простежити специфіку образних засобів із топонімним компонентом в прозі Марії Матіос, визначити місце топопоетоніма у складі компаративем, метафори та метонімії, з'ясувати

вплив образного контексту на семантику топоніма. Синтез комунікативно-прагматичного і лінгвокультурологічного підходів до розгляду топонімії різножанрових прозових творів Марії Матіос дає можливість виявити конотативні можливості онімів, виділити групу асоціативних топонімів, зокрема логоепістем, під якими ми розуміємо топоніми із цінним національно-культурним, лінгвокраїнознавчим сегментом і наявною груповою інформацією у комунікативному просторі носіїв мови. “Топонім-логоепістема – це знакове ім’я, за яким стоїть певного роду інформація, певний когнітивний смисл. Це (...) сигнали, що змушують згадати деяке фонове знання, певний текст, сама ж логоепістема уявляється тоді емблемою, згортокою символіки тексту, одиницею опису тексту в лінгвокультурному аспекті” [7, с. 39]. Отже, логоепістемним характером конотоніми і топопоетоніми наділені як “згорнутий національно-культурний текст, здатний до взаємодії з іншими текстами культури і Текстом Всесвіту” [8, с. 113].

Зауважимо, що соціально-символічний смисл пропріальної лексики може бути узуальним, тобто усвідомлюватись усіма носіями мови, а також ідіолектним, тобто в мовленні окремих носіїв чи групи носіїв, та оказіональним, виникаючи як “актуальний смисл” у певних контекстах. Саме такі – оказіональні – прирощення смислів посідають чільне місце в ономатворчості Марії Матіос. Широке використання логоепістем у прозовому дискурсі Марії Матіос фіксуємо у романі «Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів» [11]. Особливістю функціонування асоціативних топонімів є те, що вони не безпосередньо вкраплюються у текст, а вживаються у компаративемах чи складнопідрядних реченнях прикомпаративного типу, завдяки чому відбувається експлікація їх оказіонального конотативного значення. Такий спосіб “занурення” топонімів у текст є специфікою онімного ідіостилу письменниці. Зміни у структурі значення топопоетоніма викликані перебудовою ієрархії сем.

Динаміка суспільних змін, технічних трансформацій спричинила появу нових антропологічних ідентичностей. Відповідно й оніми отримують додаткове фонове значення, вбирають в себе нові конотації. Топопростір творів як один із фрагментів мовної картини світу авторки дає можливість констатувати, що Марія Матіос виявляє себе експертом у геополітиці, економіці, історії та культурі і, врешті-решт, у коханні. А отже, топопростір фіксує багатовекторність індивідуального світогляду письменниці. Так, наприклад, спостерігаємо у романі висвітлення тенденцій у соціальній сфері, осмислення актуальних політичних, військово-політичних явищ дійсності, подій за допомогою топонімів-логоепістем і відтопонімних номінацій: “Отож, план порятунку країни від замерзання крові у жилах був про-

стий, *неначе житомирський віник для бані*” [11, с. 59]; наявність дистрибуції “природа – homo sapiens – технопрогрес і технокатастрофи”: “*Вона безберега, ніби течія Гольфстрім, і дуренна, немов екстрім польоту вниз головою із пішохідного моста в Кам’яниці-Подільському*” [11, с. 43]; “*Броунівський рух, / рух невагомних молекул і невидимих атомів, / танучі сніги Кіліманджаро / і утопленик ТИТАНИК / бліднуть, блякнуть / і розмиваються порівняно з тим, що і як відбувається 9 вересня в цій країні*” [11, с. 32-33]. У поданих вище прикладах спостерігаємо ще одну особливість ідіостилу Марії Матіос, а саме: нагромадження в одному реченні онімів різних семантичних груп.

Нарратологічним й культурно специфічним є вживання топонімів-маркерів історичних реалій: “*підібраних – ніби на продаж у Кафі – чоловіків*” [11, с. 50]; “*Зненацький, без попередження напад Гітлера на СРСР справив на Сталіна менший шок, аніж вплинула на іноземних представників та місцевих боярів раптова істерика доброго і працюючого козака Кожух-Тулуна*” [11, с. 82]. Як зазначає В. Ільченко, “*актуалізація тих чи інших соціальних сем у значенні імені може слугувати для творення специфічних синтаксичних фігур*” [4, с. 9]. Так, наприклад, використання антитези “*зненацький, без попередження напад Гітлера*” – “*істерика доброго і працюючого козака Кожух-Тулуна*” у складнопідрядному реченні прикомпаративного типу посилює ефект висловленого, а антропонім *Кожух-Тулуна* набуває стійких соціально-експресивних конотацій. Оказіональні конотативні топоніми-логоепістемми, ужиті у компаративемах з прозорою семантикою, – ойконім *Ворохта*, оронім *Нікітський ботанічний сад*, лімноніми *Шацькі озера*, *Байкал* – передають унікальність українського ландшафту й особливість метеоумов країни: “*частішим, ніж літні дощі у Ворохті*” [11, с. 42]; “*сказано, як у стоячу воду Шацьких озер глянуть*” [11, с. 41]; “*безрозмірна, неначе озеро Байкал, зневага*” [11, с. 54]; “*Невагому, як пір’я, що впало в пісні Ніни Матвієнко на подвір’я, і білосніжну, як ранній бузок у Нікітському ботанічному саду, “пачку”*» [11, с. 57]. Екзистенційна Марія Матіос не обходить проблеми кохання, висвітлюючи її у “гомеричному романі-симфонії” (авторське визначення жанру) відповідно до законів і специфіки жанру – із гіркою іронією та нещадним сміхом. Кохання як всеохоплююча категорія не може бути вписане в територіальні межі однієї країни УКР. Відповідно авторка подає поряд із ойконімом *Халеп’я* та відтопонімним ад’єктивом *верховинський*, що виконують інформативну й дейктичну функції, узуальний інтралінгвальний конотативний ергонім – *Сорбонна*: “*І Мітя стинав жіночий розум так, ніби косив у себе в Халеп’ї траву. / Ніби знав яке мольфарство від*

верховинського гонимарника Нічая, що вміє зупиняти дощі й бурі. / Ніби вчився в якій Сорбонні, як чарувати і улещувати жінок...” [11, с. 69-70]. Конотативне значення оніма *Сорбонна* збігається із поданим у словнику проф. Є. С. Отіна: “Ірон. Вищий навчальний заклад” [13, с. 322], іронічне вживання топоніма посилено неозначеним займенником *якій* (у значенні *якійсь*). Серед індивідуально-авторських номінацій письменниці часто зустрічаються відомі неолексеми, повнота сприйняття семантики яких залежить від фонових знань реципієнта. Так, у контексті “у вітчизняній *якійсь недригайлівці чи зачепиліві*” [9, с. 81-82] відбувається апелятивізація ойконімів *Недригайлів* і *Зачепилівка*, актуалізується символічна функція географічних назв: “далека глуха провінція”. У словнику конотативних власних назв проф. Є. С. Отіна із цим значенням вміщено конотонім *Урюпінск*. У реченні “**ПЕРЕД ТИМ, ЯК УВІЙТИ в укрівські содом і гоморру, що розпочалися 9 вересня, ми іще маємо згадати деякі – сакральні для цієї країни – речі**” [11, с. 25] відконотонімні апелятиви *содом і гоморра* мають значення “розруха” [13, с. 318]. Імена з вираженими соціально-експресивними конотаціями легко метафоризуються [4, с. 149], набуваючи форми *pluralia tantum*: “Вони мене нарешилі вислідили, Воротарю... вони мене й заарканять. / Як не в свої бункери, то у свої сибіри” («Москалиця») [11, с. 63]. Асоціативність таких імен призвела до того, що “апелятиви-транспозити змінюють свою валентність у напрямку до розширення меж і можливостей сполучуваності, здатні регулярно отримувати в тексті додаткові смисли, у багатьох випадках перетворюючись на символ” [14, с. 223]: Сибір – “країна заслання” – у Марії Матіос набуває значення “місце примусового затримання людини, тюрма”. Як бачимо, художній сатиричний дискурс помітно розширює семантичний обсяг власних назв і легко нарощує ряди формул їх переносного вживання. Так, фіксуємо у романі «Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів» й узуальні конотативні сакральні топоніми: “цей новітній Єрусалим і Мекку” [11, с. 15]; “укрівські содом і гоморра” [11, с. 25]; “як на Христа перед Голгофою” [11, с. 33]; “Вона [Уля] була схожа на ту, / яку щойно зняли із ганебного стовпа чи хреста Голгофи [11, с. 129]; градаційний перелік онімів: “балетні зірки... відпочивають десь на Мальдівах чи в Баден-Бадені” [11, с. 57]; “і почалося велике побойще під Аустерліцом, Букрином і Сталінградом одночасно” [11, с. 33]. Топоніми *Аустерліц*, *Букрин*, *Сталінград* служать інтенсифікаторами характеристики, що експліковано лексемою “одночасно”. Така онімна гра споріднює художній дискурс Марії Матіос із публіцистичним, порівняймо: “А скільки з його волі полягло французів у боях під Існою, Аустерліцом, Ватерлоо?” [2]. У даному випадку спостеріга-

ємо синонімію конотативних топонімів, що має контекстово-зумовлений характер. При цьому “слова, що знаходяться у відношенні мовленнєвої синонімії, або синонімізації, водночас є лексичними уточнювачами семантики конотативних онімів” [1, с. 12]. Уживаючи конотативний онім *Голгофа*, письменниця, окрім окреслення політичних явищ дійсності, портретизує персонаж: “Вона [Уля] була схожа на ту, / яку щойно зняли із ганебного стовпа чи хреста Голгофи, / перетолочили десятьма колісницями / і перемололи у жорнах трьох млинів, / ніби їй заганяли скіпки під нігті чи піднімали на дибку” [11, с. 129]. У словнику Є. С. Отіна конотонім *Голгофа* має одне зі значень таке: “місце страждань, мук, страг”. Лексема *Голгофа* виконує функцію означення і, відповідно, заміняє слово *голгофський* із значенням “болісний” [13, с. 118], на що вказує й лексичне оточення – “перетолочили”, “перемололи”.

Широка відомість оніма дозволяє використання замість нього перифраза, який акцентує на одній із референтних ознак. “У цьому випадку включається асоціативний механізм, який дозволяє відтворити потрібний онім” [3, с. 170]. Оказіональні перифрази “*країна ведмежих шкур і кирзових чоботів*” [11, с. 57], “*паща північного ведмедя*” [11, с. 59] утворені на основі узуального перифраза *ведмедиця*, що, за однією з етимологічних версій, дав назву місту Москва: Москва – “ведмідь”, ава – “самка” (тобто Москва – “ведмедиця”). Ця версія підтверджується наявністю зображення ведмедя в гербі Москви [15]. Власне топонім *Росія* у гомеричному романі не зафіксований, авторка вживає апелятиви *сусід* (7 вживань), *партнер* (10 вживань), *монополіст* (2 вживання), *неприятель* (1 вживання), *учорашині вороги* (1 вживання). *Москву* поіменовано перифразом “*білокам’яна столиця ведмедів*” [11, с. 92]. Дуже низька частотність вживання хороніма *Росія* у книжці «Майже ніколи не навпаки» [10] – 1 вживання, натомість фіксуємо апелятиви *противник* (1 вживання), *царський уряд* (1 вживання). Таке уникнення топонімів *Росія* і *Москва* розкриває індивідуальне негативне сприйняття країни-сусіда, є розгортанням дихотомії “свій – чужий” у вимірі поетонімії. Наявні у текстах й узуальні перифрази “*обітована земля*” [9, с. 125], “*туманний Альбїон*”. Наскрізний перифраз “*туманний Альбїон*” фіксуємо у книзі «Кулінарні фіглі» [9, с. 140] і у романі «Містер і місіс Ю-Ко в країні укрів» [11, с. 108] (по 1 вживанню). У контекстах “*в ту мою солодку обітовану землю, де мені пуп різали, – в мою Буковину*” [9, с. 194], “*своїй маленькій Палестині. Святій своїй землі, де немає Стіни Плачу, а є суцільна земля плачу і пісні водночас*” [9, с. 198] експліковано конотативну семантику топоніма *Палестина* – “батьківщина, рідні місця” [13, с. 266]

В авторському ідіолекті спостерігаємо не лише узуальні топоніми, а й такі, що мають полярні понятійні значення (із нестійкою конотацією). Так, наприклад, прагматичний потенціал оксюмору **“правова Африка”** розкрито у наступному контексті, де компаративно пов’язаними через топонім виявляються апелятиви *укри, прокурори, прокуратори*: *“З точки зору юриспруденції таке кулуарне рішення було не зовсім легітимним, проте, зважаючи на правову Африку в головах не так укрів, як її прокурорів, прокураторів і Конституційного Суду, дорога до в’язничної камери для Улі була вистелена, принаймні, благими намірами і добре виметеною червоною доріжкою, припрятаною начальником елітної Лук’янівської буцегарні на випадок потрапляння в його пенати особливо важливих – VIP-ПЕРСОН”* [11, с. 88]. Дослідник М. Глукман зауважує: *“Європейські автори задаються питанням, чи не марно ми шукаємо у Африці те, що відповідає нашому розумінню права, і чи не повинно звичайне право розглядатися як об’єкт вивчення не юриста, а антрополога”* [16, с. 112;]. У словнику Є. С. Отіна онім *Африка* має значення *“спека”, “пекло, місце нестерпних мук, страждань, фізичних і душевних мук”* [13, с. 62]. Отже, спостерігаємо явище розширення конотативного поля оніма: Африка – найвідсталіший в правовому плані регіон світу, “третій світ”, а країна УКР зі своїми *“безкордонними кордонами”, “безголовістю”* і *“безсистемністю”* – держава, в якій панівним є звичаєве право із ментальними домінантами *палля, гак і дуля*. Як бачимо, вживання оксюморонів в текстах Марії Матіос несе вагоме прагматико-стилістичне навантаження. Отже, залучаючи топоніми, Марія Матіос використовує “внутрішні” можливості

онімічної експресії – фонетичні, морфологічні, семантичні, синтаксичні, тобто залучає словесну гру, “адекватне сприйняття якої, – погоджуємось з думкою дослідниці Т. Сербіної, – відчуття комізму сказаного відбувається лише за умови того, що одержувач інформації розкриє, тобто відновить первинний дійсний зміст прецедентних висловлювань, а це, в свою чергу, потребує наявності у читача відповідної кількості історико-культурних знань” [14, с. 93]. За нашим припущенням, алітерація “п”, “р”, “к” у лексемах *правова Африка, укри, прокурори, прокуратори* та паронімія двох останніх слів не є випадковою: у такий спосіб авторка натякає на семантичній спаяності позначених понять. Матіос нещадно таврує як пасивний народ – *“безголових укрів”*, так і його політиків. Отже, прагматика тексту виявляється на різних мовних рівнях і есплікується у топонімах, а «семантика “фігуративних” власних імен являє собою комплексну систему мовних, мовленнєвих, ономастичних і стилістичних моментів, “занурених” у різноманітну інформацію щодо імені й об’єкта номінації» [6, с. 7].

Онімна гра, під час якої топоетоніми розширюють своє лексичне значення, набувають конотативності, є одним із улюблених стилістичних прийомів авторки. Топонімія художнього нарративу Марії Матіос набуває культурно-історичної унікальності, відбиваючи інтелектуальне осягнення світу письменницею, еволюцію індивідуального стилю митця. Кожний онім у Марії Матіос є прагматично обґрунтованим, виступає своєрідним згорнутим національно-культурним текстом, що є релевантною ознакою авторського ідіостилу. У наступних розвідках плануємо розглянути синонімізацію конотонімів в текстах Марії Матіос.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беліцька Є. М. Особливості синонімії у сфері конотативних пропріальних одиниць / Є. М. Беліцька // Восточноукраинский лингвистический сборник. – №10. – 2006. – С. 7-17.
2. Гордасевич Г. Пора почуватись великими»/ Г. Гордасевич. – Режим доступу: <http://together.lviv.ua/index.php?id=711>
3. Дука Л. І. Прагматичний потенціал онімів та способи його актуалізації в тексті: дис... канд. філол. наук: 10.02.02 «Русский язык» / Л. І. Дука. – Запоріжжя, 2002. – 238 с.
4. Ільченко В. І. Соціально-експресивні конотації онімів у ЗМІ / В. І. Ільченко // Наукові записки Інституту журналістики. – К: Ін-т журналістики, 2002. – Том 9. – С. 145–150.
5. Калинин В. М. Поэтика онима / В. М. Калинин. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.
6. Канна В. Ю. Структура, функції та лексикографія конотативної топонімії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол.: спец. 10.02.15. «Загальне мовознавство» / В. Ю. Канна. – Донецьк, 2009. – 19 с.
7. Костомаров В. Г. Старые мехи и молодое вино. Из наблюдений над русским словоупотреблением конца XX века / В. Г. Костомаров, Н. Д. Бурвикова. – СПб., 2001.
8. Лукаш Г. П. Процес моделювання конотонімних конструкцій / Г. П. Лукаш // Восточноукраинский лингвистический сборник. – №10. – 2006. – С. 113–126.
9. Матіос Марія. Кулінарні фігли / М. Матіос. – Львів: ЛА «Піраміда», 2009. – 264 с.
10. Матіос Марія. «Майже ніколи не навпаки» / М. Матіос. – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2007. – 176 с.
11. Матіос Марія. «Містер і місіс Ю-Ко в країні Укрів. Mr. & Ms. U-Ko in country UA» / М. Матіос. – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2006. – 136 с.

12. Матиос Марія. Москалиця. Мама Маріца – дружина Христофора Колумба / М. Матиос. – Львів: ЛА «ПІРАМІДА», 2008. – 64+48 с.
13. Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имён / [авт.-сост. Е. С. Отин]. – Донецк: ООО «Юго-Восток, Лтд», 2004. – 412 с.
14. Сербіна Т. Модифікація логоепістем у газетних текстах / Т. Сербіна // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. – Вип. 16. – Рівне: РДГУ, 2008. – С. 92 – 96.
15. Этимология имен собственных. – Режим доступа: <http://www.andein.ru/articles/etimology/html>
16. M. Politics, Law and Ritual in Tribae Society. 1965.

Бербер Н. Н.

ТОПОПОЭТОНИМ КАК СРЕДСТВО ОБРАЗНОСТИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ДИСКУРСЕ МАРИИ МАТИОС

В статье проанализированы образные свойства топопоэтонимов в художественном дискурсе Марии Матиос, особенности структуры конструкций с коннотативными. Рассматривая топопоэтоним как свернутый ментальный текст, выделена группа логоепистем – топонимов с ценным национально-культурным, лингвострановедческим сегментом. Отмечено свойство топонимов трансонимизироваться и переходить в апеллятивы («Λογος ὀνομαστική», № 4, 2012, с. 50-54).

Ключевые слова: топоэтоним, коннотативный оним, топоним, апеллятив, образные средства.

Berber N. N.

TOPOPOETONYM AS MEANS OF VIVIDNESS IN DISCOURSE OF MARIA MATIOS

Vivid properties of topopoetonyms in artistic discourse of Maria Matios are analyzed in the article. Features of structure of constructions with connotative proper names are considered. Considering topopoetonym as minimized mental text we distinguished group of logoepestems – toponyms with essential national-cultural linguistic cross-cultural segment. We noted that property of toponyms to transonymisate and turn into appellatives («Λογος ὀνομαστική», № 4, 2012, с. 50-54).

Key words: topopoetonym, connotative proper name, toponym, appellative, vivid properties.